

<p>درس: ۱۰</p> <p>نام طراح: زهرا مصفا - مسعود پورفلاح</p>	<p>بسمه تعالی</p> <p>معاونت آموزش متوسطه وزارت آموزش و پرورش</p> <p>دفتر آموزش متوسطه نظری</p> <p>دبیرخانه راهبری کشوری درس تاریخ</p> <p>تدوین: استان گیلان</p>	<p>محتوای نوشتاری کتاب</p> <p>تاریخ ۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه</p> <p>سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۳۹۹</p>
---	---	--

عنوان: ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهیان

اهداف یادگیری:

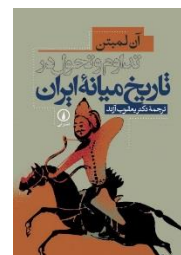
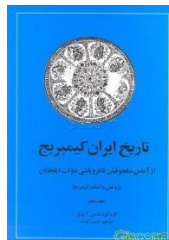
آشنایی دانش آموزان با تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی دوران حکومت سلسله های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی در ایران.

منابع مطالعاتی پیشنهادی:

باسورث و دیگران، سلجوقیان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران، نشر امیرکبیر

باسورث و دیگران، غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر

لمبتون، آن.ک، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشرنی

چکیده نکات مهم درس

تحولات سیاسی

۱- از اواخر قرن چهارم تا حمله مغول، سه سلسله بر ایران حکومت کردند: **غزن**

➤ اسلام آوردن ترکان:

در سده های نخست هجری، در جریان لشکرکشی های مسلمانان به **ماوراءالنهر**، و سرزمین های آن سوی رود **سیحون**، شماری از ترکان به اسلام روی آوردند و به قلمرو اسلامی راه یافتند.

➤ تاسیس حکومت غزنویان:

عده زیادی از این ترکان، به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند، به خدمت دربار عباسیان در مناطق مختلف

قلمرو خلافت درآمدند. **الپتگین** از جمله این افراد بود که در دربار سامانیان به مقام **سپهسالاری** رسید.

الپتگین در نیمه قرن چهارم هجری در شهر **غزنه**، زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم **ویان - سلجوقیان - خوارزمشاهیان**

۲- غزنویان

کرد. اندکی بعد، **محمود پسر سبکتگین**، زمانی که سامانیان ضعیف شدند، در شهر **غزنه**، حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت **غزنویان** مشهور است.

➤ اقدامات سلطان محمود غزنوی:

- سلطان محمود پس از تأسیس حکومت، بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان، سلطه یافت.
 - مانند دیگر فرمانروایان هم عصر خود، از ابتدای حکومت در پی کسب حمایت خلیفه عباسی برآمد.
 - به جهت مبارزه با مخالفان خلیفه، به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله کرد.
 - پس از تصرف ری، بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه اسماعیلی بودن به قتل رساند.
- از جمله حوادث مهم دوران سلطان محمود، **لشکرکشی های پی در پی وی به هند** بود.

- هدف از لشکرکشی به هند ← **دستیابی به ثروت فراوان هند**

- انگیزه وی در حمله به هندوستان ← **جهاد در راه خدا**

- نتیجه لشکرکشی به هند ← **دین اسلام و زبان فارسی به هند راه یافت.**

➤ غزنویان پس از سلطان محمود:

- پس از سلطان محمود، پسران او **محمد و مسعود** بر سر جانشینی پدر با یکدیگر درگیر شدند تا اینکه سلطان مسعود پیروز شد و بجای پدر نشست.
- درگیری های داخلی و سرگرم شدن سلطان مسعود به لشکرکشی به هند باعث شد از وضعیت مردم غافل بماند.
- در این هنگام سلجوقیان به فرماندهی **طغرل** به شهرهای خراسان هجوم آوردند و مردم دروازه های شهر را به روی مهاجمان گشودند.
- **نبرد دندانقان** ← **بین سپاهیان سلطان مسعود و طغرل سلجوقی** در گرفت که سلطان مسعود شکست خورد و سلطه غزنویان بر خراسان به پایان رسید اما در قسمت هایی از مرزهای شرقی ایران و شمال غربی هند تا اواخر قرن ششم ادامه یافت.

۳- سلجوقیان

- طایفه ای از ترکان بودند که پس از گرایش به اسلام، نخست در **ماورالنهر** و سپس در خراسان مستقر شدند.

● طغرل سلجوقی - پس از تصرف **نیشابور**، این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود در نظر گرفت.

- وی به بغداد رفت و خلیفه عباسی را از تسلط آل بویه شیعه مذهب درآورد.

- خود را منجی خلافت معرفی کرد.

اقدامات

- در مقابل خلیفه :

۱- حکومت ایران و عراق را به طغرل داد.

۲- دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند.

۳- سکه به نام او بزنند.

۴- خلیفه لقب رکن الدوله به او بخشید.

● آلب ارسلان

- **نبرد ملازگرد**: این نبرد در زمان **آلب ارسلان** سلجوقی بین سپاهیان **سلجوقی و امپراتوری روم شرقی** در گرفت که سپاهیان

روم شرقی را شکست دادند و امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند.

- در زمان **آلب ارسلان** قلمرو ایران به **وسیع ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی** رسید.

● ملکشاه سلجوقی

- در زمان ملکشاه، سلسله سلجوقی به اوج قدرت رسید.

پس از مرگ ملکشاه سلجوقی و وزیر وی، **خواجه نظام الملک**، حکومت سلجوقیان در اثر اختلافات داخلی بر سر قدرت، دچار

ضعف شد .

- قلمرو ایران در این زمان مورد هجوم **قراختائیان و غزها** قرار گرفت و بدین ترتیب بسیاری از شهرها از دست رفت.

- ۱- اثر اختلافات داخلی بر سر قدرت
- ۲- هجوم قراختائیان و غزها به مرزهای شرقی ایران
- ۳- مبارزات اسماعیلیان در ایران
- ۴- قدرت گرفتن اتابکان
- ۵- پیروزی تکش خوارزمشاه بر سلطان

عوامل ضعف و زوال سلجوقیان

۳- خوارزمشاهیان

- خوارزم: یکی از مناطق آباد ایران در قرون نخستین و میانه اسلامی بود.
- به حاکمان خوارزم، **خوارزمشاه** گفته می شد.

سلاطین مشهور خوارزمشاهی:

- اتسز: حاکم خوارزم در زمان ضعف سلجوقیان که اعلام استقلال کرد.
- تکش: جانشین اتسز بود که با شکست طغرل سوم، سلطان سلجوقی، بر بخش وسیعی از ایران سلطه یافت.
- محمد خوارزمشاه: توسعه طلبی پیشه کرد و غوریان و قراختائیان و ملوک مازندران را برانداخت.

روابط سلطان محمد خوارزمشاه با خلیفه عباسی و بالعکس:

در زمان سلطان محمد، روابط او با خلیفه به **تیرگی** گرایید. در مقابل خلیفه هم که درصدد احیای قدرت سیاسی خود بود، از تأیید خوارزمشاهیان خودداری کرد.

- **حملة مغول به ایران (۶۱۶ ه.ق)**: یکی از مهمترین رویدادهای تاریخ ایران بود که در زمان حکومت سلطان محمد خوارزمشاه روی داد و در پی آن، حکومت خوارزمشاهیان از بین رفت.

نظام اداری

- **غزنویان**: دریافتند که برای اداره قلمرو خود به تشکیلات اداری ایرانی نیاز دارند به همین خاطر، بسیاری از دیوانسالاران حکومت سامانی و آل بویه را به خدمت گرفتند.
- سلجوقیان: از جمله معروف ترین دیوانسالاران این دوره، **عمیدالملک کندی** و **خواجه نظام الملک توسی** بودند که نظام اداری ایران را کامل تر کردند.
- تلاش های خواجه نظام الملک منجر به تقابل دو نیروی مخالف شد که در تاریخ ایران به تقابل **اهل قلم** (دیوانسالاران) و

اهل شمشیر (نظامیان) معروف است.

- در عصر سلجوقیان، **دیوان وزارت** که در راس آن وزیر قرار داشت، به شکوهمندی بی نظیری رسید.
- **خوارزمشاهیان**: نظام اداری این دوره در امتداد نظام اداری سلجوقیان بود. با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد و برخی دیوان های جدید نیز تشکیل شد. در این دوره نقش وزیر در مقایسه با دوره سلجوقی، به شدت کاهش یافت.

شهر و شهرنشینی

- در دوران ، سلجوقیان و خوارزمشاهیان بخش عمده ای از جمعیت ایران در روستاها زندگی می کردند.
- شهرها عمدتاً متشکل از این بخش ها بودند: ۱- کهنهژ (ارگ) ۲- شهرستان (شارستان) ۳- شهر بیرونی (ربض)
- شهر بیرونی در دوره سلجوقی به دلیل رشد و افزایش جمعیت شهرها، بیش از گذشته افزایش یافت.
- مسجد و بازار نیز در این دوره به شهر بیرونی منتقل شدند.
- **بافت مذهبی**: جمعیت شهری و روستایی این دوره را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می دادند. شیعیان دوازده امامی نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند.
- پیروان مذهب اسماعیلیه در شهرها و روستاهای ایران پراکنده بودند. این گروه مهمترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی بودند و این بود که همیشه از سوی حکومت ها مورد تعقیب و آزار بودند.

اوضاع اقتصادی

▪ کشاورزی و زمینداری

- در این سه دوره مانند دیگر دوره های تاریخی، کشاورزی مهم ترین فعالیت اقتصادی مردم بود.
- در طول تاریخ، شکل های مختلف **مالکیت زمین** وجود داشته که در دوره های مختلف دچار تغییراتی شده است.
- عمده ترین شکل مالکیت زمین در ایران ← مالکیت دولتی یا دیوانی بود.
- **اقطاع**: در عصر سلجوقی با تدبیر خواجه نظام الملک توسی، شکلی از زمینداری که در دوره آل بویه رایج بود، گسترش یافت. اقطاع به انواع مختلف **واگذاری زمین به افراد نظامی یا صاحبان مشاغل دیوانی** گفته می شد.
- هدف نظام الملک از توسعه نظام اقطاع ← نظارت و آباد کردن زمین های بایر و بلا استفاده بود.

- پس از نظام الملک به دلیل تمایل تدریجی **صاحبان اقطاع به استقلال**، سبب جدایی مناطقی شد که زمین های اقطاعی در آنها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد.
- نوع دیگر مالکیت که به تدریج در این دوران در ایران توسعه یافت، زمین های **وقفی** بود.

تجارت و پیشه وری

در دوره سلجوقی تجارت **داخلی و خارجی** ایران به طور چشمگیری رشد کرد.

- عوامل رشد تجارت
 - گسترش قلمرو
 - برقراری نظم و امنیت
 - ایجاد راه های جدید
 - توسعه حمل و نقل
 - وجود نظام دیوانی کارآمد

پیامدهای رشد تجارت در دوره سلجوقی: ۱- شهر و شهرنشینی نیز رشد یافت. ۲- بازارها به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. ۳- سنگ های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرترفدار، در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می شدند.

زبان و ادب فارسی

- قرن های چهارم تا هفتم، دوران توسعه زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی است.
- تلاش های دیوانسالاران ایرانی در تبدیل زبان اداری غزنویان از عربی به فارسی و تمایل علما و دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی، در رشد و رونق زبان فارسی نقش بسزایی داشت.

علم و آموزش

- در آغاز دوران طولانی سلسله های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی، شاهد رشد **فلسفه و علوم طبیعی** بودیم اما سپس رو به افول نهاد. در این دوران دانشمندان بزرگی فعالیت داشتند.
- علوم دینی در قیاس با علوم طبیعی از جایگاه برتری برخوردار بودند. **چهار** دلیل حمایت سلاطین و وزرا و موقعیت علمای مذهبی.

علم و آموزش	زبان	
<p>● ابوریحان بیرونی در زمینه نجوم و جغرافیا فعالیت می کرد.</p>	<p>● شعر فارسی به اوج خود رسید. ● حکیم فردوسی، شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است، سرود. ● ابوالفضل بیهقی یکی از بزرگترین شاهکارهای زبان فارسی یعنی تاریخ بیهقی را نوشت.</p>	<p>غزنوی</p>
<p>● ابوالعباس لوکری و خیام نیشابوری در ریاضیات و نجوم، شهاب الدین سهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و کلام و سید اسماعیل جرجانی در پزشکی از جمله معروفترین دانشمندان این دوره بودند.</p> <p>● با حمایت حاکمان و دولتمردان غزنوی و سلجوقی مراکز و مؤسسات آموزشی که بیشتر به تعلیم علوم دینی اختصاص داشت گسترش یافت.</p> <p>● نظامیه ها که به همت خواجه نظام الملک توسی در شهرهای مهمی چون بغداد و اصفهان و نیشابور ساخته شدند، از این دست مدارس بودند.</p> <p>● امام محمد غزالی از جمله دانشمندانی بود که در نظامیه درس خواند.</p>	<p>در عصر سلجوقی ، این روند سرعت بیشتری به خود گرفت.</p> <p>عوامل توسعه زبان فارسی در این دوره عبارت بودند از :</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ تاسیس و توسعه مراکز آموزشی ▪ توسعه نفوذ روز افزون دیوانسالاران ایرانی ▪ جذب شعرا به دربارهای مختلف 	<p>سلجوقی</p>
<p>_____</p>	<p>روند رونق شعر و زبان فارسی تداوم یافت.</p>	<p>خوارزمشاهی</p>

هنر و معماری

• غزنویان:

- از عصر غزنوی بعضی کاخها و بناهای برج مانند که آرامگاه مشاهیر عصر خود بودند، باقی مانده که در خور توجه اند.

• سلجوقیان:

- دوره سلجوقی یکی از دوره های مهم هنر اسلامی بشمار می رود.

- عوامل شکوفایی هنر در این دوره
- گسترش قلمرو
- حکومت فراگیر
- توسعه شهرنشینی
- رشد اقتصادی
- حمایت دولتمردان

▪ معماری:

- مسجد جمعه اصفهان که یکی از کهن ترین مسجدهای چهارایوانی در ایران است، الگویی برای معماران مساجد در دوره های بعدی شد.

▪ فلز کاری

- فلز کاری در عصر سلجوقی یکی از درخشان ترین دوران خود را در تاریخ ایران پشت سر گذاشت.
- آثار فلزی با تزیینات فراوان به صورت قلم زنی و قالب ریزی در مقیاس فراوان تولید و گاهی اوقات به خارج از قلمرو سلجوقی صادر می شدند.

پرسش های مکمل درس:

۱- ترکان چگونه به درون قلمرو اسلامی راه یافتند؟

در جریان لشکر کشی های مسلمانان به ماوراء النهر و سرزمین های آن سوی رود سیحون در سده های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی و یا گروهی به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند.

۲- ترکان چگونه به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان درآمدند؟

عده ی زیادی از این ترکان به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند و حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند.

۳- محمود غزنوی در پی کسب حمایت خلیفه ی عباسی چه اقداماتی انجام داد؟

او بسیاری از اقدامات سیاسی مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا(غزا) و به بهانه ی مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می داد. به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله کرد و پس از تصرف آن بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه ی اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه ی مهم آنجا را به بهانه ی وجود کتاب های فلسفی به آتش کشید.

۴- بهانه ی محمود غزنوی از لشکر کشی های پی در پی به هند چه بود؟ جهاد در راه خدا

۵- اهداف و انگیزه محمود غزنوی از حمله به هند چه بود؟

دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد پرستشگاه های آن سرزمین بود.

۶- نتیجه ی حملات محمود غزنوی به هند چه بود؟

در نتیجه ی این حملات دین اسلام و زبان فارسی به شبه قاره هند راه یافت و گسترش پیدا کرد.

۷- چرا هنگامی که سلجوقیان به فرماندهی طغرل به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند؟

چون مسعود غزنویاز وضعیت مردم، به خصوص سخته ی خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی مأموران او به شدت آسیب دیده بودند، غافل بود.

۸- خلیفه ی عباسی در مقابل اقدامات طغرل چه پاداشی به وی داد؟

خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به طغرل بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب «سلطان رکن الدوله، به او داد.

۹- نبرد آلب ارسلان سلجوقی با امپراتور روم در کجا رخ داد و نتایج این نبرد را ذکر کنید؟

در ملاز گرد رخ داد (۴۶۳ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند.

۱۰- وسیع ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی پس از کدام واقعه بود و تا کجا گسترش یافت؟

پس از نبرد ملاز گرد بود و از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت.

۱۱- توسعه ی قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر موجب چه شد؟

موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر وضعیت سیاسی و فرهنگی این ناحیه

۱۲- سلسله ی سلجوقی در زمان اوج قدرت رسید و نتیجه ی آن چه بود؟ در زمان ملکشاه

۱۳- چه عواملی در ضعف و زوال حکومت سلجوقیان مؤثر بود؟

- مرگ وزیر و پادشاه قدرتمند سلجوقی، یعنی خواجه نظام الملک و ملکشاه ۲- هجوم اقوام مهاجم همچون قراختائیان و

غزها به قلمرو سلجوقی ۳- مبارزات اسماعیلیان در ایران ۴- قدرت گرفتن اتابکان

۱۴- اقطاع چیست؟

به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی با صاحبان مشاغل دیوانی گفته می شد.

۱۵- نظام الملک با چه هدفی نظام اقطاع را توسعه داد؟

با هدف نظارت و آباد کردن زمین های بایر و بلا استفاده .

۱۶- چگونه نظام اقطاع به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد؟

پس از نظام الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین های اقطاعی در

آن ها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد.

۱۷- عواملی که در رشد تجارت داخلی و خارجی در دوره ی سلجوقی نقش داشت چه بودند؟

-گسترش قلمرو ۲- برقراری نظم و امنیت ۳- ایجاد راه های جدید ۴- توسعه ی حمل و نقل ۵- وجود نظام دیوانی کار آمد.

۱۸- رونق تجارت چه پیامدهایی در دوره ی سلجوقی بر جای گذاشت؟

شهر و شهر نشینی رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده ی شهر رو به توسعه گذاشت.